

Az -(V)s képző produktivásáról

Bevezetés

A mai magyar nyelvben a 'valamivel való ellátottság' jelentés kifejezésére két ősi eredetű képzőnk alkalmas: az -(V)s képző és az -(j)Ű szerkezetes melléknévképző. E két produktív képzővel folyamatosan keletkeztek származékok az egész magyar nyelvtörténet folyamán. A két formáns használatában minden bizonnyal már az ősmagyar kor kezdetétől megmutatkozott a ma is fennálló különbség: az -(j)Ű képző csak jelzős szintagma főnévi alaptagjához kapcsolódhat (tehát minőség- vagy mennyiségjelzővel módosított főnévből képezzük), az -(V)s képzővel alakult melléknévek viszont önmagukban (is) állhatnak, a velük alkotott összetételekben a jelzői bővítmény jelenléte nem kötelező. A nyelvtörténeti munkák tanúbizonysága szerint a képzőhasználat ilyen jellegű megosztását „valószínűleg az az igény hozta létre és tartotta fenn, hogy a több jelzöt tartalmazó szerkezetekben egyértelművé váljon a szorosabban összetartozó elemek kapcsolata. A magyarban ugyanis egy jelzős szerkezetet megelőző mennyiség- vagy minőségjelző a szintagma mindkét tagjára egyformán vonatkozhat: a *két füles fazék* jelentése lehet 'két darab füles fazék', illetve 'egy darab kétfülü fazék'. Az -ül/-ű képző összekapcsolja azt a két tagot, amely közös jelzője az alaptagnak" (Szegfű 1991: 245). Az -(V)s és az -(j)Ű használati szabályában tehát alapvető eltérés volt és van, ez idokolja, hogy azonos funkcióban két produktív formáns működik anélkül, hogy bármelyik visszaszorulna.

Az -(V)s képző produktivitása nem kétséges, hiszen napjainkban is alkalmas új jelentések létrehozására, idegen eredetű szavakból is, például *brókeres, computeres, drogos, emós, internetes, kft-s, marketinges, szoftveres*. Ha azonban arra a kérdésre kellene válaszolnunk, vajon teljes-e a produktivitása vagy csak bizonyos morfológiai és szemantikai korlátok között érvényesül, nem lenne könnyű egyértelműen állást foglalni, hiszen egy képző produktivitásának mértékéről csak tüzetesebb vizsgálódás után nyerhetünk pontosabb és megbízhatóbb ismereteket. Jelen dolgozat egyik célja éppen az -(V)s képző produktivitásának vizsgálata (a produktivitás mértékének meghatározása), valamint sokrétű jelentésének és jelentésáryalatainak bemutatása, illetőleg az -(V)s képzős derivátumok jellegzetes szemantikai csoportokba rendezése.

Az anyaggyűjtő munkát *A magyar nyelv szóvégmutato szótára* (Papp 1969) szólistájával kezdem, a szójelentések tanulmányozása céljából pedig elsősorban *A magyar nyelv értelmező szótárát* (Bárczi–Ország 1959–1962) és a *Magyar értelmező kéziszótár* régebbi (Juhász–Szöke–O. Nagy 1972) és újabb változatát (Pusztai 2004) lapoztam fel, valamint az *Édes Anyanyelviünk* című folyóirat „Új szavak, kifejezések” rovatát, illetve a rovat 1998–2005 között megjelent anyagát tartalmazó *Jelentés a magyar nyelvről* (Balázs 2005) és *Új szavak I.* (Minya 2007) című köteteket.

A vizsgálat hátterét a mai funkcionális szemléletű nyelvelméletek adják, ezek közül elsősorban a természetes morfológia, „amely talán a legszisztematikusabban és a legtöbbet foglalkozott a morfológiai produktivás kérdésével” (Ladányi 2008: 351).

1. A produktivásról

A szóképzési produktivás fogalmának értelmezése, a termékenység kritériumainak a felsorolása nem tárgya dolgozatomnak, annál is kevésbé, mert az e tárgykörben megjelent elméletekről, a morfológiai produktivás megállapítása kapcsán felmerülő szempontokról és összefüggésekről, a produktivás tesztelhetőségéről kitérnő összegzéseket olvashatunk a hazai morfológiai szakirodalomban is (pl. Ladányi 2001, 2007, 2008, valamint Kiefer–Ladányi 2000a, 2000b).

A *Strukturális magyar nyelvtan* 3. kötetéből vett definíció szerint „egy szóalkotási mintáról akkor mondjuk, hogy egy adott szemantikai tartományban termékeny, ha a minta alapján tetszőle-

ges számú szemantikailag transzparens új szó képezhető. Ebből következik, hogy ha egy képzésmód csak nem bővíthető, zárt szóosztályokhoz tartozó szavakon működik, nem beszélhetünk termékenységről” (Kiefer–Ladányi 2000a: 149). A fentebbi definícióban szereplő „tetszőleges számú új szó” a nyelvi rendszer szintjén (a kompetenciában) értendő, ahol a produktívitas lehetőségként értelmezendő, tehát egy-egy szó képzésének csak a lehetősége állapítható meg, valószínűsége azonban nem, hiszen azt több tényező is befolyásolja, például az úgynevezett lexikai akadályoztatás (lexical blocking) jelensége, amikor egy, a rendszer szintjén szabályosan létrehozható, úgynevezett potenciális szó egy a lexikonban már meglévő, azonos jelentésű, úgynevezett létező szó megléte miatt nem aktualizálódhat a performanciában. Ahhoz, hogy bármit is megállapíthassunk egy képző termékenységéről, elsősorban olyan szabályba foglalható produktív mintázato(ka)t kell találnunk, amelyek a nyitott osztályok tagjain szabadon alkalmazhatók. Mivel a produktívitas (mint lehetőség) nem a levezetett szavak számával jellemezhető elsősorban (a termékenység és a gyakoriság elvileg nem feltétlenül függenek össze egymással), hanem azzal, hogy a szabály milyen tulajdonságokkal jellemezhető alapszavakon működik, ezért mértékét a hatókör nagyságától függetlenül is lehet vizsgálni. A természetes morfológia a produktívitas fokozatait a képzésmód által legyőzött nehézségek alapján skalárisan igyekszik megállapítani: egy képzésmód annál produktívabbnak tekinthető, minél nagyobb nehézségek ellenére képes működni (vö. Dressler–Ladányi 1998, 2000).

2. Az *-(V)s* képző poliszémiája

Egy-egy képző jelentésének meghatározása azért is nehéz, mert gyakran az alapszó tágabb vagy szűkebb jelentéskategóriájától (is) függő jelentésű származékot hoz létre, tehát magának a képzőnek a jelentése az alapszó besugárzásától (irradiációjától) függően különféleképpen realizálódhat. Ez a feltevés magyarázatot adhat arra vonatkozóan is, hogyan keletkeznek a képzők jelentésárnyalatai.

Úgy tűnik, az *-(V)s* képző a nyelvtörténet folyamán nagyszámú – változatos jelentésárnyalatokkal rendelkező – származék képzésére szolgált, így aztán nem könnyű összefoglalóan jellemezni különböző használati köreit: nehezen adható meg egy olyan általános jelentés, amelyből az alapszavak jelentéskülönbsége alapján mind a főnévi, mind a melléknévi (és egyéb) alapú képzés révén létrejött származékok jelentése levezethető lenne. Károly Sándor az *-(V)s* képző invariáns jelentését a következőképpen határozza meg: „olyan, hogy jellemző rá X (dolog)” (Károly 1970: 351). Ebből a definícióból kiindulva az *-(V)s* képzős melléknevek az egymással a „jellemző-jellemzett” viszonyában lévő dolgok és jelenségek nevei közül azokból képezhetők, amelyek a jellemző oldalt jelentik meg, tehát az egymással (általában) „rész-egész”, illetve birtokviszonyban lévő dolgok és jelenségek közül a részeknek a nevéből képezhetők. Ezek a részek az adott egésznek jellegzetes tartozékai, alkotóelemei, ugyanakkor az adott egésznek nem elidegeníthetetlen részei; és mivel „*-(V)s* képzős szerkezetek az alanyi funkciójú »birtokos« argumentumnak valamilyen nem inherens jegyére utalnak, ezért melléknévi bővítmény nélkül is használhatók” (Laczkó 2000: 648).

A képzés szemantikai feltételeit vizsgálándó az alábbiakban az *-(V)s* képzős melléknevek bemenetűl szolgáló különböző szófajok (névszók, ige, igenév, határozószó, névmás, névtutó, módosítószó) legjellegzetesebb lexikai csoportjainak a kijelölésével próbálkozom.

3. Az alapszó névszó

Az *-(V)s* képző a mai magyar nyelvben leggyakrabban főnévi és melléknévi alapszavakból hoz létre melléknévi derivátumokat: $N + [-(V)s] \rightarrow \text{Adj}$. Ilyen esetekben a fentebb említett (l. 2.), Károly által definiált legáltalánosabb képzőjelentés a következőképpen írható le:

- (1) a képzés bemenetétől szolgáló főnév (N_1) a jelzős szerkezet alaptagjának (N_2) része, birtoka (nomen possessoris);
- (2) a képzés bemenetétől szolgáló főnév (N_1) a jelzős szerkezet alaptagjával (N_2) lokális jelentésű szintagmát alkot:
 - (a) nála van (adessivusi) jelentésben,
 - (b) rajta van (superessivusi) jelentésben,
 - (c) benne van, tartalmazza (inessivusi) jelentésben;
- (3) a jelzős szerkezet alaptagja (N_2) valamilyen kapcsolatban van (konnektív viszony) a képzés bemenetétől szolgáló főnévvel (N_1),
- (4) a jelzős szerkezet alaptagja (N_2) hasonló a képzés bemenetétől szolgáló névszóhoz (N_1),
- (5) az $-(V)s$ képző tartósságra vagy gyakoriságra utal, jellemző tulajdonságot nevez meg;
- (6) az $-(V)s$ képző állapotra utal;
- (7) az $-(V)s$ képző időtartamot, mértéket jelöl;
- (8) az $-(V)s$ képző funkciója a kicsinyítés;
- (9) az $-(V)s$ képző funkciója a nyomatékosítás, nagyítás, jelentéssűrítés;
- (10) az $-(V)s$ képző funkciója az absztrahálás.

3.1. A képzés bemenetétől szolgáló főnév (N_1) a jelzős szerkezet alaptagjának (N_2) része, birtoka.

A jellemzett a képzés bemenetétől szolgáló konkrét jelentésű főnévvel laza birtokviszonyt alkot, például *nős (ember)*, *férjes (asszony)* 'akinek van házastársa', *családos (ember)* 'akinek van(nak) gyermeke(i)', *gerinces állat* 'van gerincoszlopa', *fiókos (szekrény)* 'van(nak) fiókja(i).

3.2. A képzés bemenetétől szolgáló főnév (N_1) a jelzős szerkezet alaptagjával (N_2) lokális jelentésű szintagmát alkot:

- (a) Nála van (adessivusi) jelentésben:

A jellemzett a képzés bemenetétől szolgáló (konkrét) főnévvel el van látva, rendelkezik vele, a főnévvel jelölt tárgy, eszköz nála van, például *fegyveres (tömeg)* 'fegyver van nála', *tjas (katona)* 'új van nála', *fáklyás (őr)* 'fáklya van nála'.

- (b) Rajta van (superessivusi) jelentésben:

A szintagma alaptagja a bemenetől szolgáló konkrét jelentésű főnevet a felszínén, felületén tartalmazza. Ez a konkrét jelentésű főnév általában (i) növénynév, például *bozótos (hely)* 'bozót van rajta, azzal van benöve', *virágos (rét)* 'virág van rajta, az borítja', (ii) anyagnév, például *havas (táj)* 'hóval takart, borított', *mázás (cserep, korsó)* 'máz van rajta', *sáros (út)* 'sárral borított', *zománccos (edény)* 'zománccal bevont', (iii) térforma neve, például *erdős (vidék)* 'erdő borítja', *hegyes (vidék)* 'amelyen hegyek vannak', *mocsaras (terület)* 'mocsár borítja', (iv) ruhadarabot jelent, például *kabátos (fiú)* 'kabát van rajta', *kalapos (asszony)* 'kalap van a fején', *egyenruhás (férfi)* 'egyenruhát visel, egyenruha van rajta'. Ez utóbbi szintagmákban – ahogy Dezső fejtegetéseiből is kiderül – talán valóban a lokális viszony tekinthető elsődlegesnek: „a *kabátos fiú* ugyanis nem mond semmit a fiú és a kabát közti tulajdonviszonyról, csak a kettő együttes előfordulását mutatja, akár *A fiún kabát van*, illetőleg más, hasonló szerkezetű mondat: *A fiúnál kabát van*. Mivel nem mond semmit a tulajdonviszonyról (nem is tagadja), így megfelelhetne neki birtoklást kifejező mondat is” (Dezső 1971: 33).

- (c) Benne van, tartalmazza (inessivusi) jelentésben:

A szintagma alaptagja a képzés bemenetétől szolgáló anyagot jelentő főnevet alkotórészként tartalmazza, például *agyagos (talaj)* 'agyagot alkotórészeként tartalmaz', *jódos (víz)* 'jód van benne', *kénes (forrás, víz)* 'ként tartalmaz', *lekváros (bukta)* 'lekvár van benne', *szeszese (ital)* 'alkoholt tartalmaz', *túrós (palacsinta)* 'túrót tartalmaz'.

3.3. A jelzős szerkezet alaptagja (N_2) valamilyen kapcsolatban van (konnektív viszony) a képzés bemenetétől szolgáló főnévvel (N_1).

Ez a képzőfunkció a képzés bemenetétől szolgáló szavak többféle szemantikai csoportjában is kimutatható:

- (a) 'intézmény, csoport, szervezet' jelentésű főnevek,
- (b) számot jelentő főnevek,
- (c) elvont jelentésű főnevek.

(a) Ebben a csoportban a szintagma alaptagja hozzátartozik az -(V)s képzős derivátum 'intézmény, csoport, szervezet' jelentésű alapszavában megnevezett névszóhoz, például *kft-s (alkalmazott), emós (fiatalok)* 'egy új ifjúsági szubkultúra képviselői, akiket a boldogtalanság, a depresszió, a kilátástalanság jellemez', *FIDESZ-es (politikus), jobbos (irányultságú)* '(pol, biz) jobboldali' (a képzés bemenetétől ez esetben középfokú melléknév szolgál, vö. még *többes [szám]*), *szerzetes (barát)* 'szerzetesrend tagja', *iskolás (módszer)* 'általában az iskolákban alkalmazott, kevésbé önálló', vö. még *óvodás (kislány), (fő)iskolás (diák), lakodalmas (nép), halottas (menet), természetes (anyag)*.

(b) Tőszámot jelentő (főnévi) alapszó estén az -(V)s képzős derivátum funkciója hármas: (i) 'az adott számmal jelzett' jelentésű, például *tíz-es (szoba), hatos (villamos), az 1848-as (szabadságharc)*; megvan ez a funkció az ábécé betűiből képzett derivátumokban is, például *l. a-s / 4. b-s / 8. c-s (diák)* 'az adott (iskolai) évfolyam betűvel megjelölt osztályába tartozik', *x-es* 'osztályidegen, osztályellenség (a kommunizmus idején)'; (ii) 'a szám által jelölt időpontban induló/érkező jármű' jelentésű, például *A kettő húszas gyorsal érkezik*; (iii) a tízes, százás, ezres stb. egységet jelentő számok neve általában az évtized, évszázad, évezred stb. meghatározására szolgál, például *A húszas/nyolcvanaszázad/kétezres években történt*.

Úgy tűnik, az -(V)s képző az utóbbi két alcsoportban nem produktív, hiszen zárt (listázható) szóosztályon működik: az (ii) alcsoportban az 1 és az 59 közötti tartomány tagjaiból, a (iii) alcsoportban pedig csak tíz/száz stb. egységet jelentő számnevekből hozható létre.

(c) Az elvont jelentésű alapszóból képzett származékokban egyrészt (i) a 'valamin alapuló, valaminek megfelelő' jelentésmozzanat kerülhet előtérbe, például *egyezményes (jel)* 'egyezményen, közmegegyezésen alapuló', *hagyományos (viselet)* 'régóta általánosan ismert (és használt)', *igazságos (döntés)* 'igazságot követő, érvényesítő', *koncessziós (szerződés)* 'koncesszió (engedményen) alapuló', *szokásos (kérdések)* 'szokás szerinti, szokás szerint előforduló'. Az -(ác)ió végű elvont jelentésű (latin eredetű) idegen főnevekből is 'az alapszóban megnevezett fogalommal kapcsolatos, azzal együttjáró' jelentés elemezhető ki, például *adaptációs (folyamat)* 'átdolgozással, átírással kapcsolatos', *privatizációs (eljárás)* 'magánosítással kapcsolatos', másrészt (ii) az a jelentés, hogy a jelzős szerkezet alaptagja (N_2) a képzés bemenetétől szolgáló főnévvel (N_1) együtt jár (okoz, előidéz, kivált valamit) (comitativusi viszony), például *bajos* 'bajjal, nehézséggel járó, eredményes 'sikerrel, eredménnyel járó', *előnyös* 'előnyökkel járó, kedvező', *fájdalmas* 'fájdalmat előidéző', vö. még *félelmetes, káros, kétséges, kockázatos, lármás, unalmas, veszedelmes*.

3.4. A jelzős szerkezet alaptagja (N_2) hasonlít a képzés bemenetétől szolgáló névszóhoz (N_1).

(a) Élőlényt jelentő alapszavak esetén 'az alapszóra jellemző, annak tulajdonságaihoz hasonló tulajdonságokat felmutató' jelentés elemezhető ki a derivátumokból, például *asszonyos (alak)* 'asszony(ok)ra jellemző', *férfitas (jelenség)* 'férfira jellemző fizikai és lelki tulajdonságokkal rendelkezik', vö. még *diákos (lelkesezés), fiatalos (járás), legényes (viselet) öreges (mozgás), parasztos (ruha), petőfies (stílus), szegényes (ellátás)*.

(b) Meglehetősen gyakori a külső testrésznevekből képzett derivátumok metaforikus használata, amikor egy tárgy – valamilyen (külső) testrészhez való hasonlatossága következtében – a testrésztől kapja a nevét, ezzel elmulve ki az adott tárgy jellemző tulajdonságát, például *csőrös (kanna)* 'csőr alakúan kihegyesedő pereme van', *csuklós (busz, villamos)* 'hosszú, középen forgó résszel megtoldott', *fejes (saláta, vonalzó)* 'aminek feje van', *füles (kancsó, kosár)* 'amin fül, fogó van', *hátas (szék)* 'támlás', *horgas (orr)* 'a horoghoz hasonlóan görbe, hajlott', *karos (gyertyatartó, -szék)* 'aminek karja van', *lábás (-ház, óra, -jóság)* 'lábakon, talpazaton álló, árkádós', *szemes (-bab, bors, takarmány)* 'szemekből álló, meg nem tört, meg nem örölt'.

(c) Az *-(V)s* képzős derivátumok metaforikus használata anyagnevekkel (és néha egyéb, konkrét jelentésű főnevekkel) kapcsolatban is előfordul, például *acélos (akarati)* 'az acélhoz hasonlóan kemény, nagyon edzett, szívós', *aranyos* 'kedves, bájos, szeretetre méltó', *érces (hang)* 'érchez hasonlóan tisztán csengő, telt, erős', *ernyős (virág)* 'ernyőhöz hasonló', *harmonikás (szoknya)* 'harmonikához hasonlóan redőzött v. gyűrött'.

(d) Ha az alapszó népnév, akkor a derivátumok jelentése: 'az adott néphez hasonló tulajdonsággal jellemezhető', például *franciás (könnyedség)* 'a franciáknál szokásos, rájuk jellemző; könnyed, finom'; *magyaros (vendéglátás)* 'a magyarok szokása szerinti, rájuk jellemző'; *mongolos (szem)* 'a mongolokra jellemző'. Egy esetben nemcsak a népnévből, hanem magából az országnévből is létrehozható *-(V)s* képzős melléknév; a két derivátum jelentése azonban eltér egymástól: *amerikai* → *amerikaias* 'az amerikai ízlésre jellemző', *Amerika* → *amerikás (magyar)* 'Amerikába kivándorolt magyar, majd onnan végleg hazatért ember' (vö. *amerikai magyar* 'Amerikába kivándorolt magyar').

(e) Azokból a helynevekből, amelyekből közvetlenül nem lehet *-(V)s* képzős alakokat létrehozni, az *-i/-si* képzős – viszonyító jelentésű – melléknévi derivátumok az *-(V)s* képzővel továbbképezhetők, például *párizsias (*párizsos)* 'Párizsra, a párizsiakra emlékeztető'; *vidékiek (*vidékes)* 'vidékre, vidéki emberre jellemző, emlékeztető'; *falusias (beszéd)* 'a falusiakra, vidékiekre jellemző'.

Hasonló módon nem helynevet jelentő alapszavakból is létrehozhatók továbbképzett melléknévi derivátumok, például *állatias (viselkedés)* 'állatra emlékeztetően durva, vad', *bajtársias (hangulat)* 'bajtársak között szokásos, hozzájuk illő', *családiás (hangulat)* 'bensőséges, meghitt', vö. még *déliás, emberies, gépies, hősiés, keleties, kisérteties, légies, művészies, nemzeties, népies, nőies, nyáriás, ősziés, régies, szónokias, szűziés, testvéries, télies, ünnepies*. Ezek 'a képzés bemenetül szolgáló főnévi alapszóra emlékeztető, ahhoz hasonló' jelentéssel rendelkeznek.

3.5. Gyakoriság, tartósság, jellemző tulajdonság

Néhány kettős szófajú alapszó esetén a képző gyakoriságra utal, például *beteges (gyerek)* 'aki gyakran beteg, hajlamos a megbetegedésre' (vö. *beteg*); *részeges (ember)* 'gyakran részeg' (vö. *részeg*).

Étel- és italneveket, élvezeti cikkeket jelentő alapszavak esetén 'az adott ételt, italt kedvelő, azt gyakran, rendszeresen fogyasztó' jelentés mint jellemző tulajdonság elemezhető ki a derivátumokból, például *boros, sörös, sütiés, drogos, dohányos*.

A *fázós, mosolygós, spórolós, érzélgős, veszekedős, pityergős* típusú derivátumok morfológiailag kétféleképpen elemezhetők: az igei bázisból *-ós/-ős* képzővel vagy a melléknévi igenévből *-s* képzővel képzett derivátumként. Tehát *fáz-ós* vagy *fázó-s*, *veszeked-ős* vagy *veszekedő-s* stb. A *Strukturális magyar nyelvtan* az utóbbi megoldást tekinti adekvátnak mind szemantikai, mind pedig morfológiai megfontolásból: „A melléknévi igenevek is tulajdonságot jelölnek. A belőlük képzett mellékneveknek az a többletjelentésük, hogy a cselekvést/állapotot mint az alany állandó, jellemző tulajdonságát jelölik. Tehát az *-s* képző jelentése: a bemenetül szolgáló melléknévi igenév által kifejezett tulajdonság az alany állandó/jellemző tulajdonsága. Az *-Ós* képzés esetén elvész a melléknévi igenév és a melléknév közötti szemantikai kapcsolat. Morfológiai szempontból pedig – legalábbis az összetételek esetében – a képzés bemenete csak az *-Ó* képzős alak lehet: **levélír* → *levélírós*, *levélíró* → *levélírós*. Ezek az érvek egyértelműen az *-s* képzős elemzés mellett szólnak” (Kiefer–Ladányi 2000b: 193). A derivátumok általában állandó, jellemző pszichikai, fizikai tulajdonságot, hosszabb ideig meglévő jellegzetességet fejeznek ki, például *bögős* 'sírós', *fázós* 'a hideget általában nehezen tűrő', *félős* 'ijedős', *köhögős* 'gyakran köhög', *mosolygós* 'aki mosolyogni szokott' (Kiefer–Ladányi 2000b: 183, 191–4), lásd még *harapós, hazudós, pityergős, spórolós, verekedős*. Ágens szerepű alany esetében a képzés általában akkor lehetséges, ha az ige gyakorító vagy tartós cselekvésre utaló képzőt tartalmaz, például *főzőgetős* 'szívesen és gyakran főz'; *futkározós* 'szeret futkosni, szaladgálni'; *nézegetős* 'szeret hosszasan nézelődni'; *üldögélős* 'szeret huzamosan (meg)ülni valahol'.

3.6. Állapot

Az 'állapot' jelölés az 'ellátottság' jelentésből specializálódhatott. Az ilyen jelentésű derivátumok egyik csoportja időjárásai jelenségek neveiből jött létre, például *esős (évszak)*, *ködös, párák (idő)*, másik csoportjába a betegségevekből képzett derivátumok tartoznak, például *himlős, influenza, náthás, skarlátos, torokgyulladásos* stb., amelyek beteg állapotra utalnak.

3.7. Időtartam, mérték

Az -(V)s képzőnek ezt a funkcióját az alapszavak jelentésének besugárzása alakíthatta ki, azok tudniillik főként mértékegységet jelölnek, amelyek kötelező jelzői bővítményt igényelnek, például *(öt) hónapos (kis)lány* 'öt hónapja született', *(két)éves (szerződés)* 'két évre szóló', *(több)órás (előadás)* 'óránként tartó', *kétkilós (kenyér)* 'két kilo súlyú', *ötliteres (üveg)* 'öt liter őraltalmú'. A számmal kifejezett jelzői bővítmény elmaradása esetén az -(V)s képzős derivátum mást jelent: a szintagma főnévi alaptagjának a fajtáját nevezi meg, például *napos (-csibe)* 'egy csibefajta az értékesítés szempontjából', *hetes (bölcsőde)*, 'a kisgyermek gondozását egész héten át ellátó (intézmény)', *hónapos (szoba)* 'havonta fizetendő béru', *éves (szerződés)* 'egy évre szóló', *kilós (kenyér)* 'a darabáruval ellentétben súlyra mért', *literes (üveg)* 'valahány liter őraltalmú', vö. még *poharas (tejföl)*, *kannás (bor)*. Ilyen esetekben számnévi előtag nem is mindig tehető a jelző elé: **öthetes bölcsőde*, **három hónapos szoba*, illetve a számnévi komponenssel kiegészült jelző gyakran más jelentésben szerepel, vö. *éves szerződés* (a szerződéskötés egyik típusa) ~ *egyéves szerződés* 'a szerződést egy évre kötötték'; *naposcsibe* ('az értékesítés szempontjából egy csibefajtát jelent: egy vagy néhány napja kikelt csibe') ~ *egynapos csibe* 'kb. 24 órával ezelőtt kelt ki a tojásból', *kilós (kenyér)* 'a darabáruval ellentétben súlyra mért' ~ *kétkilós (kenyér)* 'két kilo súlyú'.

3.8. Kicsinyítés

Az -(V)s kezdetben a személynevek kicsinyítő, becéző képzőjeként volt produktív, minden bizonnyal ez segítette elő a közszóalkalmazását is. Ebben a funkcióban az alapszóban kifejezett tulajdonság kisebb mértékű meglétét jelöli, például a (kettős szófajú) színnevekből származó derivátumokban, például *barnás (erezetű)* 'kissé barnás, barnába hajló', *kékes (víz)* 'kissé kékes, kékbe játszó', *zöldes (szem)* 'zöldhöz hasonló színárnyalatú, zöldbe játszó'. Hasonló funkciója van az -(V)s képzőnek a *kopottas (viselet)*, *viseltes (ruha)*, *szentes (táj)* 'vallásos', (nép) 'szenteskedő' derivátumokban is. Néhány nyelvjárási formára is rábukkantam, például *drága* ~ (nyj) *drágás* 'kissé drága', *ritka* ~ (nyj) *ritkás* 'kissé v. helyenként ritka', *setétes* 'sötét'. A nyelvjárási formák között előfordulnak elemismélteléses (redundáns) alakok is, például *édes* ~ (nyj) *édeses* 'kissé édes, édeskés', *idős* ~ (nyj) *időses* '(szépitő) kissé már idős'.

A -kA kicsinyítő képző -s formánssal továbbképzett származékai, például *bohó* ~ *bohókás*, *édes* ~ *édeskés*, *hosszú* ~ *hosszúkás*, *kövé* ~ *kövékés*, *ravasz* ~ *ravaszús*, *savanyú* ~ *savanyús*, *szomorú* ~ *szomorús* is kicsinyítést, enyhítést fejeznek ki. A [-ka + s] képzőt már a MMNy. a kialakulóban lévő összetett képzők között tartja számon (Bencédy–Fábián–Rácz–Velcsovne 1991: 119).

3.9. Nyomatékosítás, nagyítás, jelentéssűrités

A -sÁgOs képzőt többé-kevésbé tudatos képzőalkotás hozta létre a felsőfok jelölésére a kései ómagyar korban. „Az ok valószínűleg a kódexek fordítás mivoltában keresendő: az eredeti latin szövegekben ugyanis a melléknevek felsőfoka képzéssel alakult, s a fordítók a lehető legnagyobb szövegűségegre törekedve a magyar megfelelőket is képzett szavakként akarták megadni” (Benkő 1992: 306). A *jóságos*, *szépséges*, *hűséges* stb. melléknevek alaktani megítélésével kapcsolatban nincs egységes állásfoglalás a leíró grammatikákban. A *mai magyar nyelv* a -sÁgOs toldalékról olyan képzőcsoportokról tesz említést, amelyek bizonyos származékokban összetett képzőként viselkedik, más, hasonló szerkezetű származékokban viszont csupán továbbképzés történt. A fejezetet író Velcsov Mártonné szerint összetett képző van a *jó-ságos*, *szép-séges* szavakban, ezekben a példákban ugyanis egységesnek véli a képzőbokor jelentését (függetlenül attól, hogy szerkezetileg jól tagolható), mert a származékszavak a *jó*, *hű*, *szép* alapszókkal állnak szemben, azok nyomatékosabb szinonimái. Velük szemben továbbképzésről kell beszélnünk például az *egész-ség-es* melléknev

esetében, mert itt a közbeeső képzett főnevet, az *egészséget* képeztük tovább melléknévvé, tehát két különálló, egyszerű képző rajta a *-ség* és az *-(e)s* (Bencédy–Fábián–Rác–Velcsovné 1991: 119).

T. Somogyi Magda – a leíró nyelvtani hagyomány ellenére – cáfolja a *-sÁgOs* képző egységes képzőborként való értelmezését. Elismeri ugyan, hogy a *-sÁgOs* szuffixum nemegyszer mást jelent, mint a *-sÁg + -Os*, például *jóságos* 'nagyon jó', *szépséges* 'nagyon szép', ugyanakkor ezekben a derivátumokban is jól érzékelhető a 'jósággal, szépséggel ellátott', vagyis az *-s* képzőből levezethető jelentéstartalom. Szerinte még a *nagy-ság-os*, *méltó-ság-os* szóalakok jelentésének jelentésével magyarázható (T. Somogyi 2000: 29). A *nagyság* és a *méltóság* voltaképpen (legalább) két jelentéssel rendelkeznek, egy konkrétan ('fizikai méret', illetve 'magas rang') és egy elvonttal ('fontosság, szellemi stb. kiválóság', illetve 'valaminek a tiszteletet keltő volta'). Az idézett derivátumok az elvont lexémákon alapulnak. Ha még teljes határozottsággal dönthetnénk is az ilyen esetekben az összeforrottság mellett, az anyanyelvi beszélő valószínűleg képzőként kezelné a toldalékokat a módosult jelentésű szavakban is (vö. még *bátorságos*, *bensőséges*, *boldogságos*, *bőséges*, *dicsőséges*, *fensőséges*, *fényességes*, *gyönyörűséges*, *igazságos*, *készséges*, *kétséges*, *magasságos*, *mélységes*, *szélsőséges*, *szentséges*, *szörnyűséges*, *tisztességes*, *valóságos*, *vígságos*).

Érdekes szemantikai csoportot alkotnak azok a derivátumok, amelyek bemenetüül külső testrésznevek szolgálnak. A külső testrésznevekhez általában ritkán járul *-(V)s* képző, ezek a derivátumok ugyanis általában nem képesek egyedítésre, ezért személyek jellemzésére nem alkalmasak (a *fejes*, *kezes* stb. 'valakinek feje, keze van stb.' jelentésben minden emberről állítható). Néhány származéktól (pl. *bajuszos*, *borostás*, *szakállas*) eltekintve a külső testrésznevekkel való jellemzésnek kizárólag akkor van értelme, ha az illető testrész jellemző tulajdonságát (nagyságát, színét stb.) is azonnal megnevezzük; a melléknévvvel determinált főnévi alaptaghoz azonban ilyen esetben általában az *-(j)Ű* képzőt illesztjük: *elálló fülű*, *szép szemű*, *kerek arcú* stb. A külső testrésznévvel történő egyedítés csak azokban a példákban fogadható el, amelyekben „a főnévi fej által kifejezett entitásnak nem lényegi jellemzője a melléknév által jelölt tulajdonság, például *hajás baba*” (Laczkó 2000: 648). Amennyiben külső testrészeket jelentő főnevekből mégis létrehozunk *-(V)s* képzős származékokat, például *combos*, *faros*, *fenekes*, *hasas*, *melles*, *pocakos*, *tenyeres-talpas*, *termetes*, *testes*, *vállas*, akkor ezekben az *-(V)s* ellátottságot kifejező funkciója nagyító árnyalattal egészül ki, és az így képzett szó az alapszóban jelölt testrész feltűnő méretére utal, például *combos* ≠ 'combja van', *melles* ≠ 'melle van', *tenyeres-talpas* ≠ 'tenyere, talpa van', *vállas* ≠ 'vállá van' stb., inkább a jelzővel egyedített *-(j)Ű* képzős *erős combú*, *nagy mellű*, *nagy kezű*, *nagy lábú*, *széles vállú* stb. mellénevek jelentésével mutat rokonságot.

Az *-(V)s* képző – gyakoriságánál fogva – alkalmasnak bizonyult a szófajtság jelölésére is (a szófaji minőség jelölése csak nagyszámú származékban tapadhat egy képzőhöz). A *selejt* ~ *selejtés*, *szomszéd* ~ *szomszédos* alakpárokban az *-(V)s* képző funkciója éppen a szófaji hovatarozás nyomatékosítása lehetett. E funkció megvalósulásával a kettős szófajú szavak körében visszaszorult a homonímia a főnévi és a melléknévi megfelelők között. A *szabad* 'tevékenységében, magatartásában, jogaiban nem korlátozott' ~ *szabados* 'féktelen, kicsapongó', *tele/teli* 'valamivel' ~ *teljes* 'egész, hiánytalan' esetében a két alak jelentése határozottan szétvált.

Az elvont főnevekből képzett *-(V)s* képzős derivátumoknak gyakran dicséző értelmet tulajdoníthatunk. Ez a jelentéstöbblet olyan szerkezetekben figyelhető meg, amelyekben a melléknév a „birtokos” valamilyen inherens, elidegeníthetetlen jegyére utal. Ezek a származékok jelentésükben nagyon közel állnak az *-(j)Ű* képzős derivátumokhoz, például *arányos* ~ *jó arányú*, de míg az utóbbiak kötelező melléknévi bővítménnyel, *-(V)s* képzős szinonimáik anélkül fordulnak elő. Aránynyal például minden tárgy rendelkezik, *arányos*nak mégis csak a jól proporcionált, esztétikai élményt nyújtó aránnyal, formával bírót mondjuk. Más példák: *erkölcsös* ~ *jó erkölcsű*, *erős* ~ *nagy erejű*, *eszes* ~ *jó eszű*, *formás* ~ *jó formájú*, *hangulatos* ~ *jó hangulatú*, *jellemes* ~ *kiváló jellemű*, *kedélyes* ~ *jókedélyű*.

A *szín/szag/illat/íz/hang/kor/idő/hír* főnevekből is képezhetők -(V)s képzővel származékok: *színes, szagos, illatos, ízes, hangos, koros, idős*. A képzett forma ezekben az esetekben is sűrített fejez ki, tudniillik a képzett szó nem egyszerűen összege az alapszó és a képző jelentésének: *hangos* ≠ 'hanggal rendelkező', *szagos* ≠ 'szaggal rendelkező', *koros* ≠ 'kora van' stb.; jelentése inkább 'nagy hanggal, erős szaggal rendelkező, magas korral megáldott', tehát a jelzővel egyedített -(j)Ű képzős *nagyhangú, erős szagú, éltes korú* stb. melléknevek jelentésével mutat rokonságot.

3.10. Absztrahálás

A *csúf ~ csúfos, keserű ~ keserves, szűk ~ szűkös, tág ~ tágas* stb. párokban az -(V)s-sel megoldott melléknevek (a kezdeti funkcióazonosság után) kezdtek oly módon szétválni, hogy a *keserves* típus inkább állítmányi szerepben és inkább elvont értelemben használatos, míg a másik inkább jelző és konkrét(abb) jelentésű.

3.11. A denominális -(V)s képző funkciói (összefoglalás)

Képzőfunkciók	A képzés bemenetéül szolgáló szófajok jellegzetes lexikai csoportjai	Példák
1. birtoklás	konkrét főnevek	<i>férjes (asszony), fiókos (szekrény), gerinces (állat),</i>
2. lokális jelentés: adessivus superessivus inessivus	konkrét főnevek (használati tárgyak, eszközök) (a) növénynevek (b) anyagnevek (c) ruhadarabok (d) térformák nevei anyagnevek	<i>fegyveres (tömeg), íjas (katona), fáklyás (őr), erdős (vidék), virágos (rét), mázas (cserép), zománcos (edény), kalapos (nő), egyenruhás (férfi), hegyes (vidék), mocsaras (terület), jódos (víz), lekváros (bukta), szeszes (ital),</i>
3. konnektív jelentés	(a) 'intézmény, csoport, szervezet' jelentésű főnév (b) számot jelentő főnevek (c) elvont főnevek	<i>óvodás (kislány), kft-s (alkalmazott), szerzetes (barát), tíz-es (szoba), kettő húsz-as (gyors), egyezményes (jel), igazságos (döntés), fájdalmas (betegség), kockázatos (vállalkozás),</i>
4. hasonlóság	(a) élőlényt jelentő főnevek (b) külső testrésznevek (c) anyagnév (d) népnevek (e) -i, -si képzős melléknevek	<i>asszonyos (alak), diákos (lelkesedés), legényes (viselet), csőrös (kanna), füles (kancsó), csuklós (busz), acélos (akarat), érces (hang). franciás (könyvedség), magyaros (vendéglátás), családiás (hangulat), falusias</i>

Képzőfunkciók	A képzés bemenetül szolgáló szófajok jellegzetes lexikai csoportjai	Példák
		(<i>viselet</i>),
5. tartósság, gyakoriság	(a) kettős szófajú szavak (b) étel- és italnevek (c) - <i>Ó</i> -képzős melléknévi ige- nevek	<i>beteges, részeges, boros, sörös, süítés, ugatós, fázós, sírós, hazudós, főzőgetős,</i>
6. állapot	(a) időjárási jelenségek nevei (b) betegséget jelentő nevek (c) belső testrésznevek	<i>ködös, esős, párás, skarlatos, AIDS-es (beteg), ízületes, epés, szíves, ideges,</i>
7. időtartam, mérték	időtartamot, mértéket jelentő főnevek	(<i>két</i>) <i>éves (szerződés), (öt)literes (üveg), (két)kilós (kenyér),</i>
8. kicsinyítés	(a) színnevek (b) - <i>t/-tt</i> képzős melléknévi igenevek (c) - <i>kA</i> képzős melléknevek	<i>kékes (víz), barnás (erezet), kopottas (viselet), viseltes (ru- ha), édeskés, hosszúkás, kövérkés, ravaszka,</i>
9. nyomatékosítás (nagyítás, jelentéssűrítés)	(a) - <i>sÁg</i> képzős főnevek (b) külső testrésznevek (c) elvont jelentésű főnevek (d) melléknevek	<i>jóságos, szépséges, húséges, combos, melles, testes, arányos, erkölcsös, eszes, szí- nes, szagos, koros, híres, selejtés, szomszédos, szabados,</i>
10. absztrahálás	konkrét melléknevek	<i>keserves, szűkös, tágas,</i>

4. A deverbális funkciójú -(V)s képző

Az -(V)s képző deverbális funkcióban nem produktív, és meglehetősen ritkán fordul elő. Igetőből képzettnek látszanak a következő derivátumok: *drágalátos* (< *drága* + *lát*) 'értékes, látni érdemes, szép' < 1. (rég) 'szeretett, drága', 2. (gúny) 'érdemtelenül dédelgetett, elkényeztetett', 3. (gúny) 'nem szeretetreméltó, becslést nem érdemlő', *lakos* (< *lakik*), *iszos* (< *iszik*) (nép biz) 'a szeszes italt (túlságosan) kedvelő', *csavaros* (< *csavar*), *szorgos* (< *szorong*, nyugtalansággal együttjáró siető, sürgölődő mozgást végez), *takaros* (< *takar*), *tilos* (< *tilt*), *unos* (< *un*): a 'kellemetlenül gyakran, örökösen, állandóan' jelentésű *unos-untalan* figura etymologicában fordul elő.

5. Egyéb szófajokból létrehozott -(V)s képzés derivátumok

5.1. A képzés bemenetül szolgáló szó -*t/-tt* képzős befejezett melléknévi igenév. E derivátumok közül sok főnévi jelentésűvé vált, például *győztes*, *szőttes*, *tettes*. Melléknévi jelentéssel rendelkezik például az *ittas*, *jártas valamiben* (eredeti jelentése: 'sokaktól járt'), *kopottas*, *kőttes (tészta)* (táj) 'kelt', *mentes valamitől* (az elavult *menik* ige -*t* befejezett melléknéviigenév-képzős régi nyelvi *ment* 'megmentett, megmenekült' alakjának származéka, vö. Zaicz 2006: 529), *viseltes*.

5.2. Az alapszó határozószó: a régies *alant* 'lent' határozószó melléknévi származéka a ma átvitt értelemben használatos *alantas* 'alacsony színvonalú, közönséges, aljas'.

5.3. Az alapszó névmás: *önös (érdek)* 'önző'.

5.4. Az alapszó névutó, például *alattas* mn és fn (rég) 'alantas', *együttes (tulajdon)* mn és fn 'közösen birtokolt, tarott, végzett', *felettes (hatóság)* mn és fn 'vkinek, vminek fölébe rendelt vezető, irányító (személy, szerv), *helyettes* mn és fn 'rangban, hatáskörben a vezető után következő', *köz(öt)tes (termesztés)* mn és fn 'vmely növény sorai közé vetett, ültetett másfajta növény', *mögöttes (értelem)* mn 'rejtett, vmi mögötti'.

5.5. Az alapszó módosítószó: *bizonyos* 1. 'biztos, kétségtelen, nyilvánvaló'; 2. 'a körülményekből ismert vagy sejtett', 3. 'meg nem nevezett, de meghatározottnak gondolt'.

6. A képzők kapcsolódási rendszere

Ebben a fejezetben azt vizsgálom, milyen tulajdonságú relatív szótőhöz (képzett alapszóhoz) járulhat az -(V)s formáns. Az alábbi táblázat az -(V)s képzőnek más képzőkkel való lineáris kapcsolódási lehetőségeit mutatja be.

A komplex morfológiai struktúrával rendelkező szavak képzői	Példák a komplex morfológiai struktúrával rendelkező szavak -(V)s képzővel továbbképzett derivátumaira
'nomen acti' képzők	
-At	<i>ígéretes, kellemetes, kockázatos, köteles, szerzetes, szorgalmatos, természetes,</i>
-(V)mÁny	<i>hagyományos, egyezményes, eredményes, tudományos, veteményes,</i>
-vÁny	<i>kérvényes, utalványos,</i>
-ék	<i>vegyülékes,</i>
-(A)dék	<i>szándékos, töredékes, váladékos,</i>
-(A)lék	<i>moslékos, tartalékos, toldalékos, töltelékes,</i>
-(A)tal	<i>ételes, italos, hiteles,</i>
-(A)lOm	<i>gyötrelmes, győzelmes, félelmes, figyelmes, unalmas,</i>
-dAlOm	<i>bonyodalmas, fájdalmas, veszedelmes,</i>
-Ány	<i>töltényes,</i>
-Al, Ál	<i>fedeles, fonalas, huzatos, vonalas,</i>
-Ály	<i>dagályos,</i>
-óka	<i>mondókás, bohókás,</i>
-cs	<i>habarcsos, tekerces,</i>
-Ár	<i>fűzés,</i>
-Ás	<i>áldásos, kérdéses, tojásos, vallásos,</i>
-(A)sÁg	<i>költséges, nyereséges, tanulságos,</i>
-sÁg	<i>barátságos, egészséges, hűséges, jóságos,</i>
-i, -si	<i>párizsias, vidékies, falusias, állatias, bajtársias,</i>
-kA	<i>édeskés, hosszúkás, ravaszkas, szomorkás,</i>
-lAg	<i>állítólagos, kezdetleges, névleges, utólagos, végleges,</i>
-Ó	<i>félős, mosolygós, ugatós, harapós, főzőgetős,</i>
-t, -tt	<i>jártas, kopottas, kőttes, mentes, viseltes,</i>
-(ác)ió	<i>adaptációs, privatizációs</i>

A fentebb tárgyalt képzőtársulások közül többet is (pl. -sÁg + Os > -sÁgOs, -kA + -s > kÁs, -Ó + -s > -Ós, -lAg + -Os > -lAgOs stb.) a legtöbb leíró grammatika összetett képzőnek tekint.

7. Lexikalizálódott jelentések

Produktív képzés esetén a képzett szavak jelentése szemantikailag kompozicionális, azaz kiszámítható az alapszó és a képző jelentéséből. Előfordul, hogy a produktív képzéssel létrehozott derivátumoknak lexikalizálódik a jelentése. A lexikalizálódott jelentések nagy száma pedig odáig vezethet, hogy a képzésmód – a szóképzési jelentés elhomályosulása miatt – elveszíti produktivitását. A lexikalizálódás a következő szemantikai csoportokban érhető tetten:

1. a bemenetül szolgáló főnév belső szervet jelent,
2. a bemenetül szolgáló főnév külső testrésznek a neve,
3. bemenetül folyamatos melléknévi igenévi derivátum szolgál.

7.1. A belső szervet jelentő testrésznevek *-(V)s* képzős változataiban a testrészre való utalás szinte teljesen megszűnik, a szótó és a képző jelentése teljesen új jelentést hoz létre; ezek a melléknévek – amennyiben emberre vonatkoznak – szinte kivétel nélkül átvitt értelműek: állandó tulajdonságot jelentenek (újabb jelző felhasználása nélkül), például *csontos* 'sovány', *epés* 'keserűen haragos'; *gerinces* 'szilárd jellemű'; *gőgös* (< gége) 'nagyon büszke, öntelt', *ideges* 'ingerlékeny, nyugtalan, izgatott', *inas* 1. 'sok ínt tartalmazó, rágós (hús)', 2. 'erős, izmos'; *izmos* 'erős', *lelkes* 'vmit teljes odaadással végző, érzelmileg azonosulni tudó'; *nyelves* 'sokat nyelvelő, feleselő'; *szíves* 'barátságos, jóindulatú, nyájas'; *torkos* 'nyalánk, falánk'; beteg állapotra utalnak a következők, például *ízületes* 'ízületi betegségben szenvedő', *epés* 'epebajos', *szíves* 'szívbeteg'. Ritkán külső tulajdonságot is jelenthetnek, például *hájás* 'elhízott'; *hasas* 1. '(tréf) 'pocakos', 2. 'vemhes, terhes', 3. 'öblös (tárgy)'.

7.2. Előfordul, hogy az *-(V)s* képzővel külső testrésznevekből jönnek létre lexikalizálódott jelentésű derivátumok. Ezek általában (jellemző) belső tulajdonságokra utalnak, például *derekas* 'elismerésre méltó, nagyon jó', *kezes* 'jámbor', *(bal)kezes* 'ügyetlen', *markos* 'erős (férfi)', *nyakas* 'konok, makacs', *szájjas* 'nagyszájú, nagyhangú', *szemes* 'a kedvező lehetőséget hamar felismerő és kihasználó', *(szem)files* 'mindenre felfigyelő, a kedvező lehetőséget hamar felismerő és kihasználó'.

7.3. Fentebb (3.5.) már rámutattam, hogy a folyamatos melléknévi igenevekből továbbképzett derivátumok általában az alany állandó, jellemző pszichikai vagy fizikai tulajdonságát jelölik, például *bőgős* 'sírós'. Közöttük elég sok lexikalizálódott jelentéssel rendelkező derivátumot találunk, például *csípős*, *folyós*, *nyomás*, *ropogós*, *szívós*.

8. Az *-(V)s* képzős derivátumok főnévi használata

Sokirányú az *-(V)s* képzős derivátumok főnévi használata is, például:

- kicsinyítő, becéző nevek, például *cicus*, *kutyus*, *Icus*, *Gyulus*;
- foglalkozások, például *asztalos*, *bádogos*, *béres*, *boltos*, *büfés*, *csapos*, *csicskás*, *énekes*, *fazekas*, *fogatos*, *fuvaros*, *gondolás*, *gulyás*, *iparos*, *kályhás*, *kellékes*, *kocsmáros*, *könyvtáros*, *kubikos*, *kukás*, *lakatos*, *munkás*, *raktáros*, *táncos*, *tiszteletes*, *trafikos*, *tudós*, *újságos*, *úrhajós*, *zöldséges*;
- zenészek, például *cimbalmos*, *dobos*, *dudás*, *fagottos*, *furulyás*, *gordonkás*, *harmonikás*, *hegedűs*, *pikulás*, *trombitás*;
- táncok, például *csárdás*, *palotás*;
- családi állapot, például *házas*, *nős*;
- állatok, például *farkas*, *kotlós*, *sertés*, *szarvas*, *szárnyas*, *teknős*;
- oktatási intézmények tanulói, például *elsős*, *negyedikes*, *nyolcadikos*, *bölcsődés*, *óvodás*, *(fő)iskolás*, *végzős*, *magyaros*, *oroszos*, *matekos*;
- sportolók, például *evezős*, *kajakos*, *pólós*, *hokis*, *(gör)deszkás*;
- betegek, például *asztmás*, *AIDS-es*, *cukros*, *diftériás*, *epés*, *hímlős*, *influenzás*, *ízületes*, *kanyarós*, *kolerás*, *leprás*, *maláriás*, *náthás*, *reumás*, *TBC-s*;

- (katonai) rendfokozat, például *tizedes, százados, (al)ezredes, felettes, helyettes*;
- használati tárgyak: edények, például *lábas*; bútorok, például *fogas, szemetes*; ruhanemű, például *kezeslábas, szőttes, ujjas, varrottas*; egyebek, például *gyújtós, itatós, karikás*;
- ételek, például *krémes, lángos, mézes, oldalas, (csirke)paprikás, piritós*;
- gyűjtőnevek, például *akácos, bükkös, cserjés, dinnyés, fenyves, gesztenyés, gyertyános, gyümölcsös, hínáros, jegenyés, kukoricás, lucernás, makkos, ménes, nádas, rekettyés, tisztás, tölgyes, szilvás, szedres*;
- pénzcímletek: *tízes, húszas, ötvenes, százás, ezres*;
- a kártyajátékokban: *hetes, nyolcas, kilences, tízes* (általában értékrendet jelent);
- villamosok, autóbuszok stb. elnevezésében: *negyvenhetes, hatos*;
- iskolai osztályzatok: *jeles, közepes, elégséges, ötös, négyes*;
- a sportban: *tizenegyes, hetes* (büntetőrúgás, illetve büntetődobás);
- a sorsjátékokban: *ötös, négyes, tizenhárom plusz egyes* (nyerő találatok).

9. Összegzés

A denominális névszók döntő többségében a képzőknek az a szerepük, hogy az alapszóbeli jelentés megváltoztatását jelöljék. Az -(V)s képzős derivátumok szóképzési szabályból adódó legáltalánosabb jelentése a 'valamivel való ellátottság'; ezen az általános jelentésen belül azonban különféle szemantikai tartalmak fejezhetők ki, amelyek az alapszóval és a belőle képzett származékszóval jelelt valóságelemek közötti kapcsolatot, összefüggést tükrözik, például a 'birtoklás', 'nagyítás', 'kicsinyítés', 'valamihez tartozás', 'ellátottság', 'elvontság', 'mérték' kifejezése.

Az is előfordulhat, hogy az előbbiektől eltérő irányú jelentésmódosulást mutat ki az elemzés egy-egy derivátumban, ez pedig azért nem meglepő, mert az alapszó besugárzása (vagy valamilyen speciális igény) egyedi értelmet adhat egy-egy származékszónak. Az -(V)s képzős derivátumok közül nem tipizálható a végbement jelentésmódosulás (annak ellenére, hogy az alapszavak zömmel világosak) például a következőkben: *aljas, alkalmas, becses, dolgoz, érdekes, felséges, fenséges, figyelmes, filléres, garasos, gondos, házias, helyes, kedves, kehes, köteles, közönséges, mérges, mindenes, népes, nyájias, rendes, soros, számos, terhes, tetemes, ügyes, választékos, város, vemhes, zabos*. Ezeknek a szemantikailag nem kompozicionális alakoknak a morfológiai szerkezete egyértelmű ugyan (bennük könnyen felismerhető az alapszó), a derivátumok jelentése azonban nem vezethető le alkotóelemeik (az alapszó és a képző) jelentéséből.

A derivátumok jelentése mindig a használatban válik konkrétábbá, egyértelművé. Csak a szövegkörnyezet segít az -(V)s képző funkciójának a meghatározásában a következő példákban is: például *ernyős virág* ~ *ernyős kislány*, *hájás pogácsa* ~ *hájás férfi*, *kávés kanál* ~ *kávés pohár*, *tejfölös pohár* ~ *tejfölös száj*, *mézes csupor* ~ *mézes kanál* ~ *mézes terítő* ~ *mézes puszedli*, *fegyveres űr* ~ *fegyveres szolgálat*, *fáklyás űr* ~ *fáklyás felvonulás*, *paraszti viselet* ~ *paraszti megnyilatkozás*, *csillagos égbolt* ~ *csillagos éjszaka*, *harmonikás férfi* ~ *harmonikás szoknya*, *mákos tészta* ~ *mákos kalács*, *halottas kocs* ~ *halottas menet*.

Az ellentétpárok szoros kapcsolatát, asszociációs egymásra hatását tükrözik az *alkalmatos* 'alkalmas', *állhatatos* 'következetesen, szilárdan kitartó, hűséges', *kellemetes* (gúny) 'kellemes', *szemérmetes* 'túlzottan vagy színleg szemérmes', (rég) *szorgalmatos* 'szorgalmas' alakok, amelyekben világosan felismerhető az ellentétpár fosztóképzős tagja (*alkalmatlan, állhatatlan, kellemetlen, szemérmetlen*). E keresztezéssel létrejött alakok jelentése is hibrid, felemás: szövegkörnyezettől, stílushasználatától függően ellátottságot és hiányt is kifejezhet (vö. még *félelmetes, szerelmetes*).

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza (főszerk.) 2005. *Jelentés a magyar nyelvről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bencédy József – Fábíán Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné 1991. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest. = MMNy.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1991/1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet, II/1. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dezső László 1971. A jelzős „főnévi csoport” a magyarban. *NyudÉrt.* 76.
- Dressler, Wolfgang U. – Ladányi, Mária 1998. On grammatical productivity of word formation rules (WFRs). *Wiener Linguistische Gazette* 62/63: 29–55.
- Dressler, Wolfgang U. – Ladányi, Mária 2000. Productivity in word formation (WF): a morphological approach. *Acta Linguistica Hungarica* 47: 103–44.
- Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kézi-szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000a. A szóképzés. In: Kiefer 2000: 137–64.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000b. Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: Kiefer 2000: 165–214.
- Laczkó Tibor 2000. Zárójelzési paradoxonok. In: Kiefer Ferenc 2000: 619–51.
- Ladányi Mária 2001. Szempontok a morfológiai produktivitás megállapításához. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelv-történet köréből*. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai. Osiris Kiadó, Budapest, 232–46.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Ladányi Mária 2008. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: a magyar főnévképzés néhány esete*. In: Ladányi – Tolcsvai 2008: 349–430.
- Minya Károly 2007. *Új szavak I*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Papp Ferenc 1969. *A magyar nyelv szóvéghmutató szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2004. *Magyar értelmező kéziszlótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- T. Somogyi Magdolna 2000. *Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szefű Mária 1991. A névszóképzés. In: Benkő 1991/1992: 188–258.
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

H. Varga Márta
KRE Nyelvtudományi Tanszék

SUMMARY

H. Varga, Márta

On the productivity of the derivational suffix *-(V)s*

In present-day Hungarian, two productive derivational suffixes, both going back to ancient times, can express the meaning ‘having the property of being provided with X’: *-(V)s* and *-(j)Ű*. With these two suffixes, new derivatives were continually formed throughout the history of Hungarian. The use of these two morphemes must have exhibited the difference that they show today ever since the Proto-Hungarian period: *-(j)Ű* can only be attached to the head of an adjective–noun combination (i.e., a noun modified by an adjective of quality or quantity), whereas adjectives formed by *-(V)s* may stand alone, they do not require an adjectival modifier. Hence, the rules of the use of the two suffixes differ fundamentally: this is what accounts for the fact that two productive morphemes of the same function coexist permanently, without either of them receding.

The productivity of *-(V)s* is beyond reasonable doubt, as it is capable of creating new expressions even today. However, whether that productivity is completely unbounded or one exhibiting certain morphological and semantic limitations is an issue that is not easy to resolve. One of the aims of the present paper, therefore, is the examination of the (degree of) productivity of *-(V)s*, as well as the presentation of its manifold meanings and shades of meaning, a semantic classification of derivatives involving *-(V)s*. The theoretical background is provided by current functional linguistic theories, especially Natural Morphology that has given plenty of attention to the issue of morphological productivity.

Keywords: meaning of derivational suffix, productivity in word formation, degrees of productivity, frequency, natural morphology, lexicalization